DOI: https://doi.org/10.36059/978-966-397-661-7-36

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ СТАНДАРТИ ЗАХИСТУ ПРАВ ДИТИНИ В УМОВАХ ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ ТА МЕХАНІЗМИ ЇХ РЕАЛІЗАЦІЇ

Чернов Микола Миколайович,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінально-правових дисциплін
Одеського державного університету внутрішніх справ,
вул. Успенська, 1, м. Одеса, 65014, Україна

Вступ

Права дитини є визначальними у змісті стратегічних документів розвитку сучасного суспільства незалежно від національного правового режиму. Такий підхід цілком корелює з положеннями Конвенції про права дитини від 20 листопада 1989 року[1267], яка є найбільш універсальним міжнародним договором у сфері прав людини за кількістю держав-учасниць, та Декларації прав дитини, проголошеної Генеральною Асамблеєю ООН 20 листопада 1959 року[1268]. Зазначені міжнародні акти закріплюють основоположний принцип, згідно з яким дитина, внаслідок її фізичної і розумової незрілості, потребує спеціальної охорони і піклування, включаючи належний правовий захист, як до, так і після народження. Особливої гостроти реалізація цього принципу набуває в умовах збройних конфліктів, коли дитина стає найбільш вразливим учасником суспільних відносин, а звичайні механізми забезпечення її прав зазнають деструктивного впливу або взагалі припиняють функціонування.

Повномасштабна збройна агресія російської федерації проти України перетворила проблематику захисту прав дитини в умовах збройного конфлікту з переважно доктринальної у практично значущу для української держави та суспільства. За даними державного порталу «Діти війни», внаслідок збройної агресії загинули 715 або зазнали поранень 2652 українських дітей, десятки тисяч були депортовані чи примусово переміщені на територію держави-агресора та тимчасово окуповані

[1267] Конвенція про права дитини від 20 листопада 1989 року. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text

[1268] Декларація прав дитини від 20 листопада 1959 року. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_384#Text

території, мільйони дітей стали внутрішньо переміщеними особами або вимушено покинули межі України[1269]. Наведені обставини актуалізують питання про зміст, систему та ефективність міжнародно-правових стандартів захисту прав дитини в умовах збройних конфліктів, а також про стан їх імплементації у національний правопорядок України та дієвість відповідних механізмів реалізації.

Екзистенціальні загрози для національних інтересів, трансформовані у сформований правовий режим воєнного стану, безпосередньо вплинули на реалізацію всього комплексу прав дитини: права на життя та здоровий розвиток, права на сімейне виховання, права на освіту, права на захист від насильства та експлуатації. При цьому специфіка збройного конфлікту полягає у тому, що порушення прав дитини мають системний, масовий та цілеспрямований характер, що вимагає застосування не лише загальних інструментів захисту прав людини, але й спеціальних механізмів, вироблених міжнародним гуманітарним правом, міжнародним правом прав людини та міжнародним кримінальним правом у їх взаємодії.

Відгуком на вказані виклики стала підготовка релевантних наукових досліджень. Загальним питанням детермінації міжнародно-правових стандартів захисту прав дитини в умовах збройних конфліктів присвятили свої роботи В. В. Чернобук, К. О. Чепкова, О. О. Кочемировська, певні особливості у контексті наведеного висвітлили І. В. Міщук та Б. С. Киричук (щодо розвитку таких в умовах різних періодів існування суспільства), Н. В. Лінник (в частині захисту економічних прав дитини), А. О. Сухарєва та В. Є. Барба (забезпечення безпечного освітнього середолвища), К. В. Мануїлова (стосовно розвитку регіональних міжнародних стандартів захисту прав та свобод дітей). У свою чергу Г. Грабовська та А. Лисюк, В. Чорнописька та Ю. Байовська додаткової уваги приділили дослідженню альтернативних форма влаштування дітей в умовах воєнного стану, а комплексний аналіз захист прав дитини в умовах збройної агресії здійснив колектив авторів за загальною редакцією М. Корнієнка. Водночас системне дослідження міжнародно-правових стандартів захисту прав дитини в умовах збройних конфліктів у їх взаємозв'язку з механізмами реалізації на національному рівні зберігає свою актуальність, зокрема з огляду на динаміку розвитку міжнародної та національної нормотворчості, судової практики міжнародних юрисдикційних органів та інституційних новацій, спричинених збройною агресією проти України.

[1269] Діти війни : державний портал розшуку дітей, які постраждали внаслідок збройної агресії. URL: https://childrenofwar.gov.ua/

Метою цього дослідження є з'ясування системи міжнародно-правових стандартів захисту прав дитини в умовах збройних конфліктів, аналіз стану їх імплементації в національне законодавство України та характеристика механізмів забезпечення таких стандартів в умовах збройної агресії, а також формулювання пропозицій щодо вдосконалення відповідного правового регулювання та правозастосовної практики.

1 Система міжнародно-правових стандартів захисту прав дитини в умовах збройних конфліктів

Під міжнародно-правовими стандартами захисту прав дитини в умовах збройних конфліктів необхідно розуміти закріплені у міжнародних договорах, актах міжнародних організацій та сформовані у міжнародній звичаєвій практиці мінімальні вимоги до поведінки держав та інших учасників збройних конфліктів щодо забезпечення, охорони та захисту прав дитини, а також щодо відповідальності за їх порушення. Такі стандарти мають комплексну галузеву природу, оскільки формуються одночасно у межах міжнародного гуманітарного права, міжнародного права прав людини та міжнародного кримінального права, які у ситуації збройного конфлікту застосовуються паралельно та взаємодоповнююче[1270].

Генеза міжнародно-правових стандартів захисту прав дитини безпосередньо пов'язана з досвідом збройних конфліктів. Першим спеціальним міжнародним актом у цій сфері стала Женевська декларація прав дитини, ухвалена Асамблеєю Ліги Націй у 1924 році під впливом гуманітарних наслідків Першої світової війни[1271]. Декларація закріпила принципи, що зберігають своє значення дотепер: дитина повинна отримувати допомогу першою під час лиха; голодна дитина має бути нагодована, хвора – доглянута, сирота і безпритульна – прихищена. Наступним етапом стала Декларація прав дитини 1959 року, яка розширила каталог принципів до десяти та закріпила вимогу, щоб дитина за всіх обставин була серед тих, хто першими одержують захист і допомогу. Кодифікація стандартів у юридично обов'язковій формі відбулася з ухваленням Женевських конвенцій 1949 року, Додаткових протоколів 1977 року та Конвенції про права дитини 1989 року, що ознаменувало перехід від декларативної до договірної моделі захисту.

[1270] Чернобук В. В. Міжнародно-правові стандарти захисту прав дитини в умовах збройних конфліктів. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 3. С. 437–440. https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.03.79

[1271] Records of the Fifth Assembly. Supplement no. 23. *Internet Archive*. URL: https://archive.org/details/officialjournals00leag/page/n3/mode/2up

Історично першим рівнем формування зазначених стандартів стало міжнародне гуманітарне право. Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 року[1272] містить низку положень, спеціально присвячених дітям. Так, ст. 24 цієї Конвенції покладає на сторони конфлікту обов'язок вживати необхідних заходів для того, щоб діти до п'ятнадцяти років, які осиротіли чи були розлучені зі своїми сім'ями внаслідок війни, не залишалися напризволяще, а також для того, щоб полегшити за будь-яких обставин їх утримання, виконання обов'язків, пов'язаних з їх релігією, та їх освіту. Стаття 50 Конвенції зобов'язує окупаційну державу в співпраці з державними та місцевими органами влади сприяти належному функціонуванню закладів, відповідальних за піклування про дітей і їх освіту, та прямо забороняє окупаційній державі змінювати громадянський стан дітей або зараховувати їх до залежних від неї формувань чи організацій. Наведене положення має безпосереднє значення для юридичної кваліфікації практики примусової паспортизації та мілітаризації виховання українських дітей на тимчасово окупованих територіях.

Додатковий протокол I до Женевських конвенцій від 8 червня 1977 року[1273] у ст. 77 закріплює принцип особливої поваги до дітей та їх захисту від будь-якого роду непристойних посягань, а також встановлює обов'язок сторін конфлікту вживати всіх практично можливих заходів для того, щоб діти, які не досягли п'ятнадцятирічного віку, не брали безпосередньої участі у воєнних діях, зокрема утримуватися від їх вербування до збройних сил. Стаття 78 цього Протоколу детально регламентує умови евакуації дітей до іноземної держави, встановлюючи, що така евакуація може бути лише тимчасовою, здійснюваною за нагальними міркуваннями безпеки чи здоров'я дитини та, за загальним правилом, за письмовою згодою батьків чи законних опікунів. Для дітей неміжнародних збройних конфліктів аналогічні гарантії передбачені п. 3 ст. 4 Додаткового протоколу II[1274], який, серед іншого, гарантує дітям освіту, включаючи релігійне і моральне виховання, вжиття заходів для возз'єднання роз'єднаних сімей та заборону вербування дітей до п'ятнадцяти років.

[1272] Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 року. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text

[1273] Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text

[1274] Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру (Протокол II), від 8 червня 1977 року. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_200#Text

Другим рівнем системи виступають стандарти міжнародного права прав людини, ядром яких є Конвенція про права дитини 1989 року. Стаття 38 цієї Конвенції зобов'язує держави-учасниці поважати норми міжнародного гуманітарного права, що застосовуються до них у випадку збройних конфліктів і мають відношення до дітей, та забезпечувати їх додержання, а також вживати всіх можливих заходів для забезпечення захисту дітей, яких торкається збройний конфлікт, та догляду за ними. Принципове значення має й ст. 39 Конвенції, яка покладає на держави обов'язок вживати всіх необхідних заходів для сприяння фізичному та психологічному відновленню та соціальній інтеграції дитини, яка є жертвою збройних конфліктів, причому таке відновлення має здійснюватися в умовах, що забезпечують здоров'я, самоповагу і гідність дитини.

Наскрізним нормативним орієнтиром застосування усіх зазначених стандартів виступає принцип забезпечення найкращих інтересів дитини, закріплений у ст. 3 Конвенції про права дитини, згідно з якою в усіх діях щодо дітей, незалежно від того, здійснюються вони державними чи приватними установами, судами, адміністративними чи законодавчими органами, першочергова увага приділяється якнайкращому забезпеченню інтересів дитини. В умовах збройного конфлікту цей принцип набуває специфічного змісту: він вимагає індивідуалізованої оцінки становища кожної дитини при вирішенні питань евакуації, влаштування, возз'єднання сім'ї чи повернення, пріоритетності безпеки та психологічного благополуччя дитини перед адміністративною доцільністю, а також урахування думки самої дитини відповідно до її віку та зрілості, як того вимагає ст. 12 Конвенції[1275]. Похідними від цього принципу є вимоги неприпустимості інструменталізації дітей у політичних цілях та заборони колективного підходу до вирішення індивідуальних за своєю природою питань дитячої долі.

Розвитком конвенційних положень став Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах від 25 травня 2000 року[1276], ратифікований Україною у 2004 році. Цей міжнародний договір підвищив вікові стандарти порівняно з нормами міжнародного гуманітарного права: держави-учасниці зобов'язані вживати всіх можливих заходів для забезпечення того, щоб військовослужбовці їхніх

[1275] Чепкова К. О. Правове регулювання спеціального захисту дітей під час збройних конфліктів: міжнародне та національне законодавство. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 7. С. 484–487. https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-7/117

[1276] Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах від 25 травня 2000 року. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_795#Text

збройних сил, які не досягли вісімнадцятирічного віку, не брали безпосередньої участі у воєнних діях, та не допускати обов'язкового призову осіб, які не досягли вісімнадцяти років. Збройним групам, відмінним від збройних сил держави, за будь-яких обставин заборонено вербувати або використовувати у воєнних діях осіб, які не досягли вісімнадцятирічного віку. Суміжним стандартом є положення Конвенції Міжнародної організації праці № 182[1277], яка відносить примусове чи обов'язкове вербування дітей для використання їх у збройних конфліктах до найгірших форм дитячої праці, що підлягають негайній забороні та ліквідації.

Третій рівень системи утворюють стандарти міжнародного кримінального права, спрямовані на забезпечення невідворотності відповідальності за найтяжчі порушення прав дитини. Римський статут Міжнародного кримінального суду від 17 липня 1998 року[1278] кваліфікує як воєнний злочин набір чи вербування дітей віком до п'ятнадцяти років до складу національних збройних сил або збройних груп чи використання їх для активної участі у бойових діях як у міжнародних, так і в неміжнародних збройних конфліктах. Крім того, юридичного значення набуває кваліфікація незаконної депортації чи переміщення цивільного населення, у тому числі дітей, як воєнного злочину, а насильницької передачі дітей з однієї людської групи в іншу – як однієї з форм геноциду у розумінні ст. 6 Римського статуту[1279]. Показовим у цьому контексті є рішення Міжнародного кримінального суду у справі «Прокурор проти Томи Лубанги Дийло», яким уперше в історії цього суду особу було засуджено саме за вербування та використання дітей у збройному конфлікті[1280].

Четвертий, інституційно-політичний рівень стандартів сформований актами Ради Безпеки ООН. Починаючи з резолюції 1261 (1999), Рада Безпеки ООН послідовно розвиває порядок денний «Діти та збройні конфлікти», центральним елементом якого стала резолюція 1612 (2005)[1281], що запровадила механізм моніторингу та звітності щодо тяжких порушень

[1277] Конвенція Міжнародної організації праці № 182 про заборону та негайні заходи щодо ліквідації найгірших форм дитячої праці від 17 червня 1999 року. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_166#Text

[1278] Римський статут Міжнародного кримінального суду від 17 липня 1998 року. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text

[1279] Кочемировська О. О. Щодо дотримання Україною міжнародних стандартів захисту прав дітей збройних конфліктах. Аналітична записка. *Національний інститут стратегічних досліджень*. URL: https://niss.gov.ua/doslidzhennya/socialna-politika/schodo-dotrimannya-ukrainoyu-mizhnarodnikh-standartiv-zakhistu-prav

[1280] The Prosecutor v. Thomas Lubanga Dyilo, ICC-01/04-01/06, Judgment pursuant to Article 74 of the Statute, 14 March 2012. *International Criminal Court*. URL: https://www.icc-cpi.int/drc/lubanga

[1281] Resolution 1612 (2005), adopted by the Security Council at its 5235th meeting, on 26 July 2005. *United Nations*. URL: https://digitallibrary.un.org/record/554197?v=pdf

прав дітей у збройних конфліктах. Наведений механізм охоплює шість категорій тяжких порушень: вбивства та каліцтва дітей; вербування та використання дітей збройними силами і групами; сексуальне насильство щодо дітей; викрадення дітей; напади на школи та лікарні; відмову у гуманітарному доступі до дітей. Подальші резолюції Ради Безпеки ООН, зокрема 1882 (2009), 1998 (2011) та 2225 (2015), розширили підстави для включення сторін конфлікту до так званих «списків ганьби» у щорічних доповідях Генерального секретаря ООН. Доктринальне та практичне значення мають також Паризькі принципи і керівні вказівки щодо дітей, пов'язаних зі збройними силами чи збройними групами, 2007 року[1282], які визначають стандарти запобігання вербуванню дітей, їх звільнення та реінтеграції, і Декларація про безпечні школи 2015 року[1283], до якої Україна приєдналася у листопаді 2019 року та яка спрямована на захист закладів освіти від використання у військових цілях.

Започаткування порядку денного «Діти та збройні конфлікти» резолюцією Ради Безпеки ООН 1261 (1999)[1284] відобразило визнання того, що масові порушення прав дітей у збройних конфліктах становлять загрозу міжнародному миру та безпеці, а не лише гуманітарну проблему. Особливий блок стандартів сформувався щодо захисту дітей від сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом: відповідні діяння кваліфікуються як воєнні злочини і злочини проти людяності, підлягають обов'язковому документуванню в межах механізму моніторингу та звітності, а сторони конфліктів, відповідальні за системне сексуальне насильство щодо дітей, включаються до додатків щорічних доповідей Генерального секретаря ООН. Стандарти вимагають від держав забезпечення постраждалим дітям доступу до медичної, психологічної та правової допомоги без стигматизації, а також недопущення амністій за такі діяння.

Самостійного значення набули стандарти захисту дітей від викрадення у збройних конфліктах та гарантії гуманітарного доступу. Викрадення дітей включене до переліку тяжких порушень, що є підставою для внесення сторони конфлікту до «списків ганьби», причому у практиці органів ООН до цієї категорії відносяться й ситуації масового примусового переміщення дітей без згоди їхніх законних представників. Стандарт

[1282] The Paris Principles. Principles and Guidelines on Children Associated with Armed Forces or Armed Groups. UNICEF, February 2007. URL: https://www.unicef.org/mali/media/1561/file/parisprinciples.pdf

[1283] Safe Schools Declaration. *Global Coalition to Protect Education from Attack*, 2015. URL: https://ssd.protectingeducation.org/

[1284] Resolution 1261 (1999), adopted by the Security Council at its 4037th meeting, on 25 August 1999. *United Nations*. URL: https://digitallibrary.un.org/record/278324?v=pdf

гуманітарного доступу зобов'язує сторони конфлікту дозволяти і полегшувати швидке та безперешкодне пропущення гуманітарної допомоги для дітей, а також не використовувати голод серед цивільного населення як метод ведення війни. Напади на школи та лікарні, а так само їх використання у військових цілях, розглядаються як окреме тяжке порушення, що зумовило ухвалення згаданої Декларації про безпечні школи та відповідних керівних настанов.

Регіональний рівень системи стандартів для України визначається насамперед правом Ради Європи. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 року[1285] хоча й не містить спеціальних «дитячих» положень, проте у практиці Європейського суду з прав людини застосовується до дітей з урахуванням принципу найкращих інтересів дитини, зокрема у справах щодо права на життя (ст. 2), заборони катування та нелюдського поводження (ст. 3), права на свободу та особисту недоторканність (ст. 5), права на повагу до приватного і сімейного життя (ст. 8) та права на освіту (ст. 2 Першого протоколу). В умовах збройного конфлікту особливого значення набувають міждержавні справи, у межах яких Європейський суд з прав людини оцінює масові та системні порушення прав людини, включаючи права дітей, на тимчасово окупованих територіях[1286]. Спеціальні гарантії захисту дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства, ризики яких критично зростають у період збройного конфлікту та масового переміщення населення, закріплені Ланцаротською конвенцією Ради Європи 2007 року[1287], ратифікованою Україною у 2012 році.

У практиці Європейського суду з прав людини сформовано низку правових позицій, безпосередньо застосовних до захисту дітей у ситуаціях збройного конфлікту. Суд послідовно виходить з того, що юрисдикція держави у розумінні ст. 1 Конвенції поширюється на території, які перебувають під її ефективним контролем, унаслідок чого відповідальність за порушення прав дітей на окупованих територіях покладається на державу, що здійснює такий контроль. Позитивні зобов'язання за ст. 2 Конвенції вимагають проведення ефективного розслідування кожного

[1285] Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 року. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text

[1286] Міщук І. В., Киричук Б. С. Становлення та розвиток міжнародних стандартів захисту прав дитини в умовах збройного конфлікту. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. № 1. С. 205–210. https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.33

[1287] Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства від 25 жовтня 2007 року. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_927#Text

випадку загибелі дитини, а за ст. 8 – вжиття заходів для якнайшвидшого возз'єднання дитини з батьками, від яких вона була розлучена. Тривала розлука дитини з родиною внаслідок дій держави, неможливість підтримання контактів та примусова зміна культурного середовища дитини оцінюються Судом у світлі права на повагу до сімейного життя, що надає юридичного інструментарію для оцінки практики депортації дітей.

Регіональні стандарти доповнюються правом Європейського Союзу, значення якого для України зросло у зв'язку з набуттям статусу кандидата на членство. Хартія основоположних прав ЄС закріплює право дитини на захист і піклування, необхідні для її благополуччя, та принцип першочергового врахування найкращих інтересів дитини, а Стратегія ЄС з прав дитини визначає захист дітей у збройних конфліктах одним із пріоритетів зовнішньої діяльності Союзу. Практичним внеском ЄС у захист українських дітей стали механізм тимчасового захисту, програми гуманітарної та освітньої підтримки, а також послідовна позиція щодо неприпустимості депортації дітей, відображена у санкційних рішеннях[1288]. Наближення національного законодавства до acquis ЄС у сфері прав дитини становить самостійний напрям імплементаційної діяльності України.

Окреме місце у системі стандартів посідають універсальні договори міжнародного приватного права, спрямовані на захист дитини у транскордонних сімейних відносинах. Конвенція про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей від 25 жовтня 1980 року[1289] передбачає механізм негайного повернення дітей, незаконно переміщених до будь-якої з договірних держав або утримуваних у ній, та забезпечення захисту прав доступу. В умовах масового вимушеного переміщення українських дітей за кордон застосування цієї Конвенції набуло нових вимірів, пов'язаних з необхідністю врахування безпекової ситуації у державі постійного проживання дитини при вирішенні питання про її повернення.

Контрольно-наглядовий вимір системи стандартів забезпечується діяльністю Комітету ООН з прав дитини, який здійснює моніторинг виконання державами-учасницями Конвенції про права дитини та факультативних протоколів до неї шляхом розгляду періодичних доповідей, формулювання заключних зауважень та ухвалення зауважень загального порядку, що конкретизують зміст конвенційних зобов'язань. Із набранням чинності Факультативним протоколом до Конвенції про права

[1288] Лінник Н. В. Становлення міжнародно-правового захисту економічних прав дитини. *Актуальні проблеми політики.* 2010. Вип. 40. С. 357–367.

[1289] Конвенція про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей від 25 жовтня 1980 року. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_188#Text

дитини щодо процедури повідомлень окремі діти або їх представники отримали можливість звертатися до Комітету зі скаргами на порушення їхніх прав, що суттєво посилило індивідуальний вимір міжнародного захисту. У практиці Комітету послідовно підкреслюється, що зобов'язання держав за Конвенцією зберігають свою дію під час збройного конфлікту та поширюються на всі території, що перебувають під їх юрисдикцією або ефективним контролем, включаючи тимчасово окуповані території.

Додатковим джерелом стандартів виступають акти Генеральної Асамблеї ООН, які, попри рекомендаційний характер, відіграють суттєву роль у формуванні узгодженої позиції міжнародної спільноти та кристалізації звичаєвих норм. У контексті збройної агресії проти України Генеральна Асамблея у низці резолюцій кваліфікувала дії держави-агресора як порушення основоположних принципів міжнародного права та прямо вимагала припинення примусового переміщення і депортації цивільного населення, у тому числі дітей, а також забезпечення можливості возз'єднання сімей. Слід також враховувати, що значна частина гарантій захисту дітей у збройних конфліктах, зафіксованих у договірних нормах, водночас має характер норм звичаєвого міжнародного гуманітарного права, а тому є обов'язковою для всіх учасників збройних конфліктів незалежно від їх участі у відповідних договорах, що підтверджується дослідженням звичаєвого міжнародного гуманітарного права, підготовленим під егідою Міжнародного комітету Червоного Хреста.

Змістовний аналіз наведених джерел надає можливість виокремити основні групи матеріальних стандартів захисту прав дитини в умовах збройних конфліктів. Першу групу утворюють стандарти захисту життя та фізичної недоторканності дитини: заборона посягань на життя, каліцтва, катувань та нелюдського поводження, а також обов'язок сторін конфлікту дотримуватися принципів розрізнення, пропорційності та пересторог при плануванні і здійсненні воєнних операцій з урахуванням присутності дітей серед цивільного населення. Другу групу становлять стандарти захисту сімейної єдності та ідентичності дитини: заборона розлучення дитини з батьками всупереч їхній волі, обов'язок сприяння возз'єднанню роз'єднаних сімей, заборона зміни громадянського стану дитини, реєстрація та ідентифікація дітей, евакуйованих чи переміщених у зв'язку з конфліктом. Третю групу утворюють стандарти захисту від участі у воєнних діях: вікові обмеження вербування та використання дітей, обов'язки щодо звільнення і реінтеграції дітей, пов'язаних зі збройними силами чи групами. Четверта група охоплює соціально-гуманітарні стандарти: гарантії освіти, охорони здоров'я, гуманітарного доступу, пріоритетності дітей при розподілі

допомоги. П'ята група включає реституційно-відновлювальні стандарти: право дитини-жертви на фізичне і психологічне відновлення, соціальну реінтеграцію та відшкодування завданої шкоди.

Таким чином, система міжнародно-правових стандартів захисту прав дитини в умовах збройних конфліктів має багаторівневу структуру, яка охоплює: універсальні стандарти міжнародного гуманітарного права, що встановлюють мінімальні гарантії захисту дитини як особи, що не бере або припинила брати участь у воєнних діях; стандарти міжнародного права прав людини, що зберігають свою дію під час збройного конфлікту та визначають позитивні зобов'язання держав щодо забезпечення прав дитини; стандарти міжнародного кримінального права, що криміналізують найтяжчі посягання на права дитини; інституційні стандарти, вироблені Радою Безпеки ООН та спеціалізованими установами; регіональні стандарти Ради Європи; стандарти міжнародного приватного права щодо захисту дитини у транскордонних відносинах. Визначальними рисами цієї системи є пріоритет найкращих інтересів дитини, підвищений (кваліфікований) характер захисту порівняно із загальними гарантіями захисту цивільного населення, поєднання превентивних, правозахисних та каральних інструментів, а також взаємодоповнюваність універсального, регіонального та національного рівнів реалізації.

2 Імплементація та механізми забезпечення міжнародно-правових стандартів захисту прав дитини в Україні в умовах збройної агресії

Імплементація міжнародно-правових стандартів захисту прав дитини у національний правопорядок України ґрунтується на положеннях ст. 9 Конституції України[1290], згідно з якою чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства. Конституційний фундамент захисту прав дитини утворюють також ст. 51 Конституції України, відповідно до якої сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняються державою, та ст. 52, яка проголошує рівність дітей у своїх правах незалежно від походження і покладає на державу обов'язок утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування.

[1290] Конституція України від 28 червня 1996 року. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text

Базовим актом галузевого рівня є Закон України «Про охорону дитинства» від 26 квітня 2001 року[1291], який визначає охорону дитинства стратегічним загальнонаціональним пріоритетом. Реагуванням законодавця на виклики збройного конфлікту стало доповнення цього Закону ст. 30-1, яка запровадила поняття дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів, і встановила обов'язок держави вживати всіх необхідних заходів для забезпечення захисту таких дітей, догляду за ними та возз'єднання їх із членами сім'ї, включаючи розшук, звільнення з полону та повернення в Україну дітей, незаконно вивезених за кордон. Процедурний вимір цього стандарту забезпечується Порядком надання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 5 квітня 2017 року № 268[1292], який визначає підстави набуття такого статусу, зокрема отримання дитиною поранення, контузії чи каліцтва, зазнання фізичного або сексуального насильства, викрадення чи незаконне вивезення за межі України, залучення до участі у діях воєнізованих чи збройних формувань, а також психологічне насильство.

Знаковим кроком у напрямі імплементації стандартів міжнародного кримінального права стала ратифікація Україною Римського статуту Міжнародного кримінального суду Законом України від 21 серпня 2024 року № 3909-IX[1293], що набув чинності для України з 1 січня 2025 року. Наведене рішення завершило тривалий період співпраці України з Міжнародним кримінальним судом на підставі заяв ad hoc та створило передумови для повноцінної участі держави у системі міжнародного кримінального правосуддя, у тому числі у справах щодо злочинів проти дітей. Практичну значущість цього механізму підтверджують ордери на арешт, видані Міжнародним кримінальним судом 17 березня 2023 року стосовно вищих посадових осіб держави-агресора у зв'язку з воєнним злочином незаконної депортації та переміщення дітей з окупованих територій України[1294]. Зазначені ордери стали

[1291] Про охорону дитинства : Закон України від 26 квітня 2001 року № 2402-III. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text

[1292] Про затвердження Порядку надання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів : Постанова Кабінету Міністрів України від 5 квітня 2017 року № 268. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/268-2017-п#Text

[1293] Про ратифікацію Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього : Закон України від 21 серпня 2024 року № 3909-IX. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3909-20#Text

[1294] Situation in Ukraine: ICC judges issue arrest warrants against Vladimir Vladimirovich Putin and Maria Alekseyevna Lvova-Belova. *International Criminal Court*, 17 March 2023. URL: https://www.icc-cpi.int/news/situation-ukraine-icc-judges-issue-arrest-warrants-against-vladimir-vladimirovich-putin-and.

першим в історії випадком, коли підставою для міжнародного кримінального переслідування глави держави – постійного члена Ради Безпеки ООН – стали саме порушення прав дітей.

Інституційний механізм забезпечення стандартів на національному рівні має розгалужений характер. Парламентський контроль за додержанням прав дитини здійснює Уповноважений Верховної Ради України з прав людини[1295], у структурі секретаріату якого функціонує представник з питань дотримання прав дитини та сім'ї. У системі виконавчої влади координаційні функції виконують Міністерство соціальної політики України та Національна соціальна сервісна служба, а безпосереднє забезпечення прав дитини на місцевому рівні покладено на служби у справах дітей та органи опіки та піклування. Спеціалізований напрям діяльності органів прокуратури утворюють ювенальні прокурори, до компетенції яких належить процесуальне керівництво у кримінальних провадженнях щодо злочинів, вчинених проти дітей в умовах збройної агресії. Важливою інституційною новацією стало запровадження посади Уповноваженого Президента України з прав дитини та дитячої реабілітації, діяльність якого зосереджена, зокрема, на питаннях повернення депортованих дітей.

Кримінально-правовий механізм забезпечення стандартів на національному рівні реалізується насамперед через положення Кримінального кодексу України щодо відповідальності за порушення законів та звичаїв війни, планування, підготовку, розв'язування та ведення агресивної війни, а також геноцид. Органами досудового розслідування та прокуратури здійснюється документування і розслідування воєнних злочинів, потерпілими від яких стали діти, у тому числі фактів вбивств і поранень дітей унаслідок невибіркових обстрілів, незаконної депортації, сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом, та нападів на заклади освіти і охорони здоров'я. Особливістю таких проваджень є необхідність забезпечення дружнього до дитини правосуддя: застосування спеціальних методик допиту дітей, які постраждали або стали свідками воєнних злочинів, за моделлю «Барнахус», мінімізація повторної травматизації, залучення психологів та законних представників. Зібрані у національних провадженнях докази водночас формують доказову базу для міжнародних юрисдикційних органів, що обумовлює потребу дотримання міжнародних стандартів документування.

[1295] Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини : Закон України від 23 грудня 1997 року № 776/97-ВР. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/776/97-вр#Text

Ратифікація Римського статуту актуалізувала завдання гармонізації Кримінального кодексу України з міжнародним кримінальним правом, зокрема у частині узгодження складів воєнних злочинів і злочинів проти людяності з конвенційними визначеннями, встановлення відповідальності командирів та інших начальників, а також незастосування строків давності до відповідних діянь. У контексті захисту дітей особливого значення набуває чітка криміналізація вербування та використання дітей у воєнних діях, незаконної депортації і насильницької передачі дітей, що забезпечить можливість кваліфікації відповідних посягань за національним правом без звернення до бланкетних конструкцій. Паралельно розвивається практика застосування статті Кримінального кодексу України про порушення законів та звичаїв війни у провадженнях, потерпілими у яких є діти[1296], що формує національну судову практику у цій категорії справ.

Конвенційний механізм Ради Європи реалізується через звернення до Європейського суду з прав людини. Україною ініційовано низку міждержавних справ проти держави-агресора, предметом яких є, серед іншого, масові порушення прав дітей на тимчасово окупованих територіях, включаючи депортацію, примусову асиміляцію та мілітаризацію виховання. Попри припинення членства російської федерації у Раді Європи, Європейський суд з прав людини зберігає юрисдикцію щодо порушень, вчинених до моменту припинення дії Конвенції для держави-відповідача, що забезпечує правову оцінку відповідних діянь та створює підґрунтя для подальших компенсаційних механізмів. Паралельно функціонує Реєстр збитків, завданих агресією російської федерації проти України, який приймає, зокрема, заяви щодо шкоди, завданої дітям та сім'ям, і розглядається як перший елемент майбутнього міжнародного компенсаційного механізму.

Додатковим інструментом реагування на порушення прав дітей виступає санкційний механізм. На національному рівні застосовуються персональні спеціальні економічні та інші обмежувальні заходи щодо осіб, причетних до депортації, примусового переміщення та незаконного усиновлення українських дітей, мілітаризації їх виховання і пропагандистської індоктринації. Аналогічні санкції запроваджені низкою іноземних держав та Європейським Союзом, що обмежує можливості пересування і фінансової діяльності відповідних осіб та виконує як каральну, так і превентивну функцію. Синхронізація національних і міжнародних санкційних списків, а також належне документальне обґрунтування підстав для включення до них розглядаються як умови ефективності цього механізму.

[1296] Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 року № 2341-III. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text

Специфічним механізмом реалізації міжнародно-правових стандартів в умовах збройної агресії стала ініціатива Президента України Bring Kids Back UA[1297], яка об'єднує зусилля державних органів, міжнародних партнерів та громадянського суспільства у напрямі ідентифікації, розшуку та повернення депортованих і примусово переміщених українських дітей, а також їх подальшої реабілітації та реінтеграції. Інформаційно-технологічним інструментом цього механізму виступає державний портал «Діти війни», який забезпечує облік дітей, які загинули, зазнали поранень, були депортовані або зникли безвісти внаслідок збройної агресії, та слугує доказовою базою для національних і міжнародних юрисдикційних процедур. На міжнародному рівні відповідна діяльність підтримується Міжнародною коаліцією за повернення українських дітей, створеною за співголовування України та Канади, а також механізмами Ради Європи, включаючи Реєстр збитків, завданих агресією російської федерації проти України.

Значний сегмент механізму захисту становить забезпечення прав дітей, які набули статусу внутрішньо переміщених осіб. Національне законодавство гарантує таким дітям збереження соціальних виплат за новим місцем проживання, спрощений порядок зарахування до закладів освіти та охорони здоров'я, першочергове влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, які були переміщені, до сімейних форм виховання. Водночас практика виявила проблеми обліку переміщених дітей, забезпечення житлових прав, а також психологічної адаптації дітей у приймаючих громадах, розв'язання яких вимагає узгодженої діяльності центральних і місцевих органів влади та розвитку соціальних послуг за місцем фактичного проживання дитини.

Окрему категорію становлять діти, які вимушено покинули межі України, у тому числі діти без супроводу законних представників. Активація Європейським Союзом механізму тимчасового захисту забезпечила українським дітям у державах-членах доступ до освіти, медичної допомоги та соціальної підтримки, а щодо дітей без супроводу – призначення опікунів або представників відповідно до законодавства держави перебування. Стандарти захисту у таких ситуаціях вимагають першочергової ідентифікації та реєстрації дітей без супроводу, оцінки їхніх найкращих інтересів при вирішенні питань влаштування і повернення, запобігання ризикам торгівлі дітьми та їх експлуатації, а також підтримання зв'язку дитини з родиною та державою походження. Координація між

[1297] Bring Kids Back UA: план дій Президента України з повернення українських дітей. URL: https://bringkidsback.org.ua/

українськими консульськими установами, компетентними органами держав перебування та міжнародними організаціями є необхідною умовою збереження правового зв'язку дитини з Україною.

Окремим напрямом імплементації є забезпечення права дитини на освіту в умовах збройного конфлікту. Приєднання України до Декларації про безпечні школи обумовило впровадження заходів захисту закладів освіти від нападів та використання у військових цілях, розбудову укриттів, розвиток дистанційних і змішаних форм навчання для дітей, які перебувають у зоні бойових дій, на тимчасово окупованих територіях чи за кордоном. Вагомо значення у контексті наведеного приділено питанню правосуб'єктності учасників цієї діяльності з боку органів публічної адміністрації[1298]. Збереження освітнього зв'язку дитини з українською школою виконує при цьому не лише освітню, але й ідентичнісну функцію, протидіючи політиці примусової асиміляції. Суміжним завданням є ідентифікація та облік дітей, які постраждали внаслідок збройної агресії: ведення відповідних державних реєстрів, обмін даними між органами влади, міжнародними організаціями та державами перебування дітей, що є необхідною передумовою як для реалізації соціальних гарантій, так і для розшуку та повернення депортованих дітей.

Реалізація стандарту фізичного та психологічного відновлення дитини, закріпленого ст. 39 Конвенції про права дитини, забезпечується розвитком національної системи психосоціальної підтримки, реабілітаційних послуг та освітньої реінтеграції дітей, які постраждали від воєнних дій. Водночас критично важливим напрямом залишається забезпечення права дитини на сімейне виховання в умовах воєнного стану. Масштабне збільшення кількості дітей, які втратили батьківське піклування внаслідок бойових дій, депортації чи загибелі батьків, актуалізувало питання адаптації сімейних форм влаштування – усиновлення, опіки та піклування, прийомної сім'ї, дитячого будинку сімейного типу, патронату над дитиною – до екстраординарних умов[1299]. Дослідники слушно звертають увагу на запровадження тимчасового влаштування дитини в сім'ю фактичного вихователя як оперативної форми реагування на втрату дитиною

[1298] Сухарєва А. О., Барба В. Є. Сучасні виклики в діяльності поліції щодо формування безпечного освітнього середовища для дітей. *Захист прав дитини в умовах воєнного стану* : колективна монографія. Львів – Торунь: Liha-Pres, 2024. С. 143–154. DOI: https://doi.org/10.36059/978-966-397-420-0-10

[1299] Чорнописька В. З., Байовська Ю. Ю. Альтернативні форми влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2024. Випуск 86: частина 2. С. 258–263. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.2.40

батьківського піклування в умовах збройного конфлікту[1300], а також на необхідність збереження мораторію на міждержавне усиновлення українських дітей на період воєнного стану як гарантії від ризиків торгівлі дітьми та незаконного переміщення[1301]. Нормативний зміст відповідних відносин визначається Розділом IV Сімейного кодексу України[1302] та підзаконними актами, які в умовах воєнного стану зазнали суттєвих змін у напрямі спрощення процедур та підвищення гнучкості механізмів влаштування дітей[1303].

Практичним виміром реалізації гуманітарних стандартів стала організація евакуації дітей із зон активних бойових дій. Національним законодавством запроваджено інститут обов'язкової евакуації дітей у примусовий спосіб з окремих територій, де ведуться бойові дії, який передбачає переміщення дитини разом з одним із батьків, особою, яка їх замінює, або законним представником, що кореспондує стандарту збереження сімейної єдності, закріпленому ст. 78 Додаткового протоколу I. Особливий порядок встановлено для евакуації дітей, які виховуються у закладах інституційного догляду та сімейних формах влаштування: відповідні рішення ухвалюються уповноваженими органами з обов'язковим збереженням цілісності виховних груп, супроводом та подальшим обліком місця перебування дітей. Досвід реалізації цих механізмів засвідчив необхідність завчасного планування евакуаційних маршрутів, узгодження гуманітарних коридорів та міжвідомчої координації, а також підтвердив ризики, пов'язані з переміщенням дітей без належного документування, що ускладнює подальше возз'єднання сімей.

Реінтеграційний вимір механізму забезпечення стандартів охоплює комплекс заходів щодо дітей, які повернулися з депортації, деокупованих територій або зазнали впливу воєнних дій. Відповідно до Паризьких принципів 2007 року та ст. 39 Конвенції про права дитини реінтеграція має включати медичне обстеження та лікування, психологічну

[1300] Драпатий Н. В. Тимчасове влаштування дитини в сім'ю фактичного вихователя як форма влаштування дітей. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2024. Випуск 82: частина 1. С. 281–285. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.82.1.43

[1301] Мануїлова К. В. Міжнародні стандарти захисту прав та свобод дітей під час збройних конфліктів як найбільш вразливої категорії осіб. *Пріоритетні напрями розвитку правової науки в умовах євроінтеграції* : колективна монографія. Рига: Baltija Publishing, 2023. С. 132–148. DOI: https://doi.org/10.30525/978-9934-26-276-0-8

[1302] Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 року № 2947-III. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text

[1303] Грабовська Г. М., Лисюк А. М. Захист прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування під час військових дій. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 2. С. 80–84. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.02.13

реабілітацію, відновлення документів, поновлення у правах на майно і соціальні виплати, освітню адаптацію та, за потреби, влаштування у сімейні форми виховання. Особливої уваги потребують діти, які на тимчасово окупованих територіях зазнали ідеологічної індоктринації або були залучені до воєнізованих структур: щодо таких дітей міжнародні стандарти вимагають ставлення насамперед як до жертв порушень міжнародного права, а не як до правопорушників, з відповідною побудовою програм ресоціалізації. Створення сталої мережі реабілітаційних центрів та підготовка фахівців, здатних працювати з воєнною травмою дитини, розглядаються як довгострокові пріоритети державної політики.

Сучасний етап реалізації стандартів характеризується активним використанням цифрових інструментів. Державні електронні реєстри та портали забезпечують облік дітей, які постраждали внаслідок збройної агресії, подання заяв про надання відповідного статусу та соціальних виплат у дистанційному режимі, що є критично важливим в умовах масового переміщення населення. Технології аналізу відкритих даних і супутникових знімків застосовуються для встановлення місць утримання депортованих дітей та документування нападів на заклади освіти й охорони здоров'я. Водночас цифровізація актуалізує вимоги захисту персональних даних дітей, недопущення їх використання на шкоду дитині та забезпечення кібербезпеки відповідних інформаційних систем, що має враховуватися при розбудові національної цифрової інфраструктури захисту дитинства.

Попри значний поступ у імплементації міжнародно-правових стандартів, ефективність механізмів їх реалізації в умовах збройної агресії стикається з низкою системних викликів. По-перше, відсутність доступу міжнародних моніторингових механізмів до тимчасово окупованих територій та території держави-агресора унеможливлює верифікацію становища депортованих дітей та документування порушень у режимі реального часу. По-друге, практика примусової паспортизації, зміни громадянського стану, усиновлення українських дітей громадянами держави-агресора та мілітаризації їх виховання становить пряме порушення ст. 50 Женевської конвенції про захист цивільного населення, однак наявні міжнародні інструменти не забезпечують оперативного припинення таких порушень. По-третє, тривалість процедур міжнародного кримінального правосуддя об'єктивно не відповідає темпоральним потребам захисту дитини, для якої кожен рік перебування у середовищі, що руйнує її ідентичність, має незворотні наслідки. По-четверте, зберігається потреба у гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами у частині статусу дітей, які постраждали внаслідок

збройного конфлікту, уніфікації обліку таких дітей та забезпечення міжвідомчої координації[1304].

Невід'ємною складовою механізму реалізації стандартів є участь інститутів громадянського суспільства. Українські правозахисні організації здійснюють документування порушень прав дітей за міжнародними методологіями, надають правову і психологічну допомогу постраждалим сім'ям, супроводжують процеси повернення дітей та представляють їхні інтереси у національних і міжнародних процедурах. Волонтерські ініціативи забезпечують розшук дітей, зв'язок із родинами на тимчасово окупованих територіях та логістичну підтримку повернення. Медіа та дослідницькі центри виконують функцію публічної верифікації даних про депортованих дітей, підтримуючи міжнародну увагу до проблеми. Взаємодія держави з цими суб'єктами, включаючи доступ до інформації, координацію дій та фінансову підтримку послуг, підвищує загальну спроможність національного механізму захисту та відповідає міжнародним стандартам участі громадянського суспільства у забезпеченні прав дитини.

Належна реалізація міжнародно-правових стандартів неможлива без їх інтеграції у професійну підготовку та практичну діяльність суб'єктів правозастосування. Женевські конвенції покладають на держави обов'язок якомога ширшого розповсюдження знань про міжнародне гуманітарне право, включаючи його вивчення особовим складом збройних сил. У національному вимірі це передбачає навчання військовослужбовців правилам поводження з дітьми у зоні бойових дій, підготовку поліцейських, прокурорів і суддів за стандартами правосуддя, дружнього до дитини, спеціалізацію адвокатів та розвиток безоплатної правничої допомоги для дітей, постраждалих від збройної агресії. Наукове забезпечення цього напряму здійснюється, зокрема, закладами вищої освіти системи Міністерства внутрішніх справ України, у яких сформовано відповідні дослідницькі школи з проблематики захисту прав дитини в умовах збройної агресії[1305], що безпосередньо корелює із завданнями, які ставляться перед правоохоронними органами за наведених обставин.

Суттєву роль у механізмі забезпечення стандартів відіграє взаємодія держави з міжнародними міжурядовими та неурядовими організаціями. ЮНІСЕФ забезпечує гуманітарну, освітню та психосоціальну підтримку дітей, постраждалих від збройного конфлікту; Міжнародний комітет Червоного Хреста

[1304] Джуган В. О. Проблеми захисту прав дітей під час воєнних дій в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 8. С. 63–67. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-8/12

[1305] Захист прав дитини в умовах збройної агресії : колективна монографія ; за заг. редакцією проф. М. В. Корнієнко. Львів-Торунь : Liha-Pres, 2025. 934 с.

та національні товариства Червоного Хреста здійснюють діяльність з розшуку та возз'єднання сімей; Управління Верховного комісара ООН у справах біженців опікується захистом дітей-біженців та дітей без супроводу за кордоном; моніторингова місія ООН з прав людини в Україні документує порушення прав дітей для цілей міжнародної звітності. Координація зусиль держави та зазначених інституцій, включаючи обмін верифікованими даними та узгодження стандартів надання послуг, є необхідною умовою цілісності національного механізму захисту, водночас зберігаючи за державою основну відповідальність за забезпечення прав кожної дитини під її юрисдикцією.

Перспективним напрямом розвитку механізму є формування системи відшкодування шкоди, завданої дітям збройною агресією. Міжнародно-правові стандарти виходять з права жертви серйозних порушень міжнародного гуманітарного права та прав людини на ефективний засіб правового захисту і відшкодування, яке щодо дітей має включати компенсацію матеріальної та моральної шкоди, реституцію порушених прав, реабілітацію, а також гарантії неповторення. Заявницька кампанія до Реєстру збитків, завданих агресією, відкрита у тому числі для вимог, пов'язаних із загибеллю чи пораненням дітей, їх депортацією та примусовим переміщенням, розглядається як перший етап майбутнього компенсаційного механізму, наступними елементами якого мають стати комісія з розгляду вимог та компенсаційний фонд. На національному рівні відповідний напрям потребує визначення джерел фінансування, черговості виплат та процесуального представництва інтересів дітей.

Подолання зазначених викликів вимагає комплексного підходу, який поєднує: посилення універсальної юрисдикції національних судів іноземних держав щодо злочинів проти українських дітей; розширення санкційних механізмів стосовно осіб, причетних до депортації та примусового переміщення дітей; розвиток двосторонніх та багатосторонніх переговорних майданчиків за посередництва третіх держав і міжнародних організацій для повернення дітей; створення сталої системи реінтеграції повернутих дітей, яка враховує Паризькі принципи 2007 року; а також послідовне документування порушень прав дітей за стандартами доказування міжнародних юрисдикційних органів.

Висновки

Таким чином, міжнародно-правові стандарти захисту прав дитини в умовах збройних конфліктів утворюють багаторівневу систему, що охоплює норми міжнародного гуманітарного права, міжнародного права прав

людини, міжнародного кримінального права, інституційні стандарти Ради Безпеки ООН, регіональні стандарти Ради Європи та стандарти міжнародного приватного права. Визначальними рисами цієї системи є пріоритет найкращих інтересів дитини, кваліфікований характер захисту порівняно із загальними гарантіями захисту цивільного населення та поєднання превентивних, правозахисних і каральних інструментів.

Встановлено, що змістовне ядро зазначених стандартів становлять: заборона вербування та використання дітей у воєнних діях; особливий захист дітей від насильства, експлуатації та розлучення із сім'єю; заборона зміни громадянського стану дітей окупаційною державою; гарантії освіти, гуманітарного доступу та возз'єднання сімей; обов'язок фізичного і психологічного відновлення та соціальної реінтеграції дитини-жертви конфлікту; невідворотність кримінальної відповідальності за найтяжчі посягання на права дитини, включаючи незаконну депортацію та насильницьку передачу дітей.

Доведено, що імплементація міжнародно-правових стандартів у національний правопорядок України має системний характер та охоплює конституційний, законодавчий, підзаконний і інституційний рівні. Знаковими кроками стали запровадження статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів, ратифікація Римського статуту Міжнародного кримінального суду, розбудова спеціалізованих інституцій захисту прав дитини та створення механізму Bring Kids Back UA у поєднанні з державним обліком дітей, постраждалих від збройної агресії.

В умовах воєнного стану, коли виникає загроза існуванню як української державності, так і будь-якої фізичної особи, у тому числі дитини, виникає потреба вжиття додаткових заходів із забезпечення прав останньої, серед яких визначальним є право на сімейне виховання. Адаптація сімейних форм влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, до екстраординарних умов, включаючи запровадження тимчасового влаштування дитини в сім'ю фактичного вихователя, кореспондує міжнародним стандартам та відображає прагнення держави забезпечити безперервність піклування про дитину навіть у найскладніших обставинах.

Звернена увага на системні виклики реалізації міжнародно-правових стандартів в умовах збройної агресії: відсутність доступу моніторингових механізмів до окупованих територій, триваючі порушення заборони зміни громадянського стану дітей, темпоральну невідповідність процедур міжнародного правосуддя потребам захисту дитини та потребу подальшої

гармонізації національного законодавства. Подолання цих викликів вимагає поєднання правових, дипломатичних, санкційних та гуманітарних інструментів за координуючої ролі держави і активної участі міжнародної спільноти, що корелює із обов'язком держави щодо гармонізації чинного законодавства у цій сфері й має наслідком спрощення процедур та підвищення ефективності механізмів захисту прав дитини.

Констатовано, що дієвість механізмів реалізації міжнародно-правових стандартів визначається не лише якістю нормативного матеріалу, але й інституційною спроможністю держави, професійною підготовленістю правозастосовників, розвиненістю партнерства з міжнародними організаціями та громадянським суспільством, а також наявністю достовірних даних про становище кожної дитини, яка постраждала від збройного конфлікту. Саме тому вдосконалення обліку та ідентифікації дітей, розбудова реінтеграційної інфраструктури, гармонізація кримінального законодавства з міжнародним кримінальним правом і послідовне документування порушень мають розглядатися як взаємопов'язані елементи єдиної державної політики захисту дитинства в умовах збройної агресії.

Перспективними напрямами подальших наукових розвідок вбачаються: розроблення доктринальних засад міжнародного компенсаційного механізму для дітей, які постраждали внаслідок збройної агресії; удосконалення правового регулювання реінтеграції дітей, повернутих з депортації, з урахуванням Паризьких принципів; дослідження застосовності конструкції насильницької передачі дітей як форми геноциду до практики депортації українських дітей; а також опрацювання моделей посиленої міжнародної співпраці у сфері розшуку та повернення дітей, які могли б набути універсального характеру для інших збройних конфліктів сучасності.

Анотація

Даний розділ присвячений питанню вивчення системи міжнародно-правових стандартів захисту прав дитини в умовах збройних конфліктів та механізмів їх реалізації, у тому числі в умовах збройної агресії проти України.

Встановлено, що міжнародно-правові стандарти захисту прав дитини в умовах збройних конфліктів утворюють багаторівневу систему, яка охоплює норми міжнародного гуманітарного права, міжнародного права прав людини, міжнародного кримінального права, інституційні стандарти Ради Безпеки ООН, регіональні стандарти Ради Європи та стандарти міжнародного приватного права, і характеризується пріоритетом найкращих інтересів дитини та кваліфікованим характером захисту.

Доведено, що змістовне ядро таких стандартів становлять заборона вербування та використання дітей у воєнних діях, особливий захист дітей від насильства та розлучення із сім'єю, заборона зміни громадянського стану дітей окупаційною державою, гарантії освіти і возз'єднання сімей, обов'язок відновлення та реінтеграції дитини-жертви конфлікту, а також невідворотність кримінальної відповідальності за найтяжчі посягання на права дитини.

Охарактеризовано стан імплементації зазначених стандартів у національний правопорядок України, зокрема запровадження статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів, ратифікацію Римського статуту Міжнародного кримінального суду, розбудову інституційного механізму захисту прав дитини та функціонування ініціативи Bring Kids Back UA.

Визначено системні виклики реалізації міжнародно-правових стандартів в умовах збройної агресії та запропоновано напрями їх подолання, що поєднують правові, дипломатичні, санкційні та гуманітарні інструменти за координуючої ролі держави.

Література

1. Конвенція про права дитини від 20 листопада 1989 року. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text
2. Декларація прав дитини від 20 листопада 1959 року. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_384#Text
3. Діти війни: державний портал розшуку дітей, які постраждали внаслідок збройної агресії. URL: https://childrenofwar.gov.ua/.
4. Чернобук В. В. Міжнародно-правові стандарти захисту прав дитини в умовах збройних конфліктів. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 3. С. 437–440. https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.03.79
5. Records of the Fifth Assembly. Supplement no. 23. *Internet Archive*. URL: https://archive.org/details/officialjournals00leag/page/n3/mode/2up
6. Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 року. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text
7. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text
8. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру (Протокол II), від 8 червня 1977 року. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_200#Text

9. Чепкова К. О. Правове регулювання спеціального захисту дітей під час збройних конфліктів: міжнародне та національне законодавство. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 7. С. 484–487. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-7/117
10. Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах від 25 травня 2000 року. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_795#Text
11. Конвенція Міжнародної організації праці № 182 про заборону та негайні заходи щодо ліквідації найгірших форм дитячої праці від 17 червня 1999 року. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_166#Text
12. Римський статут Міжнародного кримінального суду від 17 липня 1998 року. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text
13. Кочемировська О. О. Щодо дотримання Україною міжнародних стандартів захисту прав дітей збройних конфліктах. *Аналітична записка. Національний інститут стратегічних досліджень*. URL: https://niss.gov.ua/doslidzhennya/socialna-politika/schodo-dotrimannya-ukrainoyu-mizhnarodnikh-standartiv-zakhistu-prav
14. The Prosecutor v. Thomas Lubanga Dyilo, ICC-01/04-01/06, Judgment pursuant to Article 74 of the Statute, 14 March 2012. *International Criminal Court*. URL: https://www.icc-cpi.int/drc/lubanga
15. Resolution 1612 (2005), adopted by the Security Council at its 5235th meeting, on 26 July 2005. United Nations. URL: https://digitallibrary.un.org/record/554197?v=pdf
16. The Paris Principles. Principles and Guidelines on Children Associated with Armed Forces or Armed Groups. UNICEF, February 2007. URL: https://www.unicef.org/mali/media/1561/file/parisprinciples.pdf
17. Safe Schools Declaration. Global Coalition to Protect Education from Attack, 2015. URL: https://ssd.protectingeducation.org/
18. Resolution 1261 (1999), adopted by the Security Council at its 4037th meeting, on 25 August 1999. United Nations. URL: https://digitallibrary.un.org/record/281942
19. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 року. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
20. Міщук І. В., Киричук Б. С. Становлення та розвиток міжнародних стандартів захисту прав дитини в умовах збройного конфлікту. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. № 1. С. 205–210. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.33
21. Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства від 25 жовтня 2007 року. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_927#Text
22. Лінник Н. В. Становлення міжнародно-правового захисту економічних прав дитини. *Актуальні проблеми політики*. 2010. Вип. 40. С. 357–367.

23. Конвенція про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей від 25 жовтня 1980 року. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_188#Text
24. Конституція України від 28 червня 1996 року. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text
25. Про охорону дитинства : Закон України від 26 квітня 2001 року № 2402-III. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text
26. Про затвердження Порядку надання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів : Постанова Кабінету Міністрів України від 5 квітня 2017 року № 268. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/268-2017-п#Text
27. Про ратифікацію Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього : Закон України від 21 серпня 2024 року № 3909-IX. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3909-20#Text
28. Situation in Ukraine: ICC judges issue arrest warrants against Vladimir Vladimirovich Putin and Maria Alekseyevna Lvova-Belova. *International Criminal Court*, 17 March 2023. URL: https://www.icc-cpi.int/news/situation-ukraine-icc-judges-issue-arrest-warrants-against-vladimir-vladimirovich-putin-and
29. Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини : Закон України від 23 грудня 1997 року № 776/97-ВР. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/776/97-вр#Text
30. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 року № 2341-III. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text
31. Bring Kids Back UA: план дій Президента України з повернення українських дітей. URL: https://bringkidsback.org.ua/
32. Сухарєва А. О., Барба В. Є. Сучасні виклики в діяльності поліції щодо формування безпечного освітнього середовища для дітей. *Захист прав дитини в умовах воєнного стану* : колективна монографія. Львів – Торунь : Liha-Pres, 2024. С. 143–154. DOI: https://doi.org/10.36059/978-966-397-420-0-10
33. Чорнописька В. З., Байовська Ю. Ю. Альтернативні форми влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2024. Випуск 86: частина 2. С. 258–263. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.2.40
34. Драпатий Н. В. Тимчасове влаштування дитини в сім'ю фактичного вихователя як форма влаштування дітей. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2024. Випуск 82: частина 1. С. 281–285. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.82.1.43
35. Мануїлова К. В. Міжнародні стандарти захисту прав та свобод дітей під час збройних конфліктів як найбільш вразливої категорії осіб. *Пріоритетні напрями розвитку правової науки в умовах євроінтеграції* : колективна монографія. Рига: Baltija Publishing, 2023. С. 132–148. DOI: https://doi.org/10.30525/978-9934-26-276-0-8
36. Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 року № 2947-III. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text

37. Грабовська Г. М., Лисюк А. М. Захист прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування під час військових дій. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 2. С. 80–84. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.02.13
38. Джуган В. О. Проблеми захисту прав дітей під час воєнних дій в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 8. С. 63–67. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-8/12
39. Захист прав дитини в умовах збройної агресії : колективна монографія ; за заг. редакцією проф. М. В. Корнієнко. Львів-Торунь : Liha-Pres, 2025. 934 с.